

KEMÉNY ZSIGMOND ÉS A TÖRTÉNETI HŰSÉG.

(Második és befejező közlemény.)

IV.

Kemény nem mindennapi történeti érzéke felismerte, hogy a harmincz éves háború korszakában Erdély története vallási küzdelmeivel és politikai túlsúlyával nagyon hálás anyaga lehet egy olyan történeti regénynek, a mely bonyodalmát a vallási ellentétekből és súrlódásokból szövi. Ezért I. Rákóczi György korából rövid egymásutánban két regényt is merített. Az egyik az *Özvegy és leánya* (megjelent 1855—7.), a másik *A rajongók* (megjelent 1858.). Mindkét regény erősen érezteti azt a hatást, melyet a vallás Erdély társadalmi és politikai viszonyaira gyakorolt.

I. Rákóczi György *korának megrajzolásában* a két regény mintegy kiegészíti egymást. Az *Özvegy és leánya* I. Rákóczi György (1630—48) uralkodásának egy részét, az 1634—38-ig terjedő időszakot mutatja be; de előrepillantást enged némi anachronizmussal 1643-ig. Az egész korszak szellemén a vallásos érzés uralkodik. Ez befolyásolja a politikát, a közéletet és a magánemberek sorsát. Rákóczit erős protestantizmusa teszi külpolitikai tényezővé, vallásos elv irányítja az országgyűlés határozatait, vallási ellentétekből fejlődik az a családi katasztrófa, melyet a regény meséje példáz a Mikes-fiúk és Tarnóczy Sára szomorú történetével. Az Erdélyben hatalomra jutott protestantizmus türelmetlensége, puritanizmusa és képmutatása is mind megérzékítést nyernek mint fontos korrajzi vonások.

E korkép megalkotásában Keménynek segítségére volt Szalárdy János *Siralmas magyar krónikája* és Kemény János erdélyi fejedelem *Önéletírása*, a mint azt módomban volt más helyütt kimutatni.¹ Az általános történeti köztudat mellett ezek szolgáltatták a jellemző adatokat I. Rákóczi György korához és aprólékos feljegyzéseikkel alkalmat adtak az írónak, hogy mélyebben betekintsen a kor szellemébe és az emberek lelkébe. A vallási ellentétek azonban ekkor még nem hatották át olyan erősen a

¹ *Egyetemes Philologiai Közlöny*. XXIX. évf. III. füzet.

tömegek lelkét, hogy nyílt kitöréssel fenyegettek volna; legfeljebb az egyesek és családok körében szültek ádáz összeütközéseket és katasztrófákat. De *A rajongókban* a vallási türelmetlenség már a társadalom békéjét fenyegeti és a törvény hatalmát a tömegek ellen viszi sorompóba a be nem vett vallásfelekezetek elnyomása végett.

A költő, hogy teljesebbé tegye a korszak képét, pár vonással rajzolja Erdély érintkezését a külpolitikai érdekekkel is. Ebből a szempontból jöhet figyelembe a regény egy helyén Radzivil litván hercegnek, a lengyel dissidensek fejének levele, mely alkalmat nyújt arra, hogy Rákóczi aspirációit a lengyel trónra érintse. E levél kapcsán értesülünk, hogy a dissidensek a lengyel trónra protestáns vallású uralkodót akarnak választani és e célra Rákóczit szemelték ki. Ezenkívül a litván herceg Rákóczitól Lupuj vajda nagyobbik lánya kezének elnyerésére is kérte közbenjárását. Rákóczi e házasság érdekében tett is lépéseket, mert általa a maga érdekei előmozdítását remélte és pedig a litván herceg részéről lengyelországi tervének támogatását, Lupuj vajdában pedig szövetségesre számított a török ellen.

Sokkal szélesebb alapra fektetett korrajzot nyújt ezen időszakról Kemény másik regénye *A rajongók*, melynek cselekvénye a szombatosok sectája körül forog. E tiltott felekezet üldöztetése és elnyomása a keret, a melyben a két főúr, Kassai és Pécsi gyűlölködésének harcza játszódik le. A tágabb, mintegy külső keretet a harmincz éves háború alkotja. Bár e háború folyamán Erdély csekély szerepet játszott; de e szomorú időszak oda is elvetette árnyékát. Mielőtt Erdélyország két pártra szakadását bemutatná, a regény bevezető sorai rövid összefoglalást adnak a harmincz éves háború kiemelkedő mozzanatairól egész 1638-ig. Ezután a külső események hatását rajzolja Gyula-Fehérvár népére, melyet nagy izgalomban tart a vallásszabadság ügye. Az egyik párt Dajka püspökkel élén türelmetlenül sürgeti, hogy a felső-magyarországi evangélikus rendeknek a rajtuk esett sérelmek miatt fegyveres erővel siessenek segítségére. A másik rész, a katolikusok, ellenzik a harcot. Rákóczi, mint a protestánsok érdekeinek védője, 1638-ban Gyula-Fehérvárra gyűlést hív össze, a hol a kérdés eldöntése szavazásra kerül. Kassai, a hatalmas kancellár ellenzi a háborút; de hogy mégis kimutassa vallásához való ragaszkodását s lecsendesítse a háborúpártot,rendeletet ad ki a szombatosok üldözésére. A felizgatott közhangulat most a szombatosok ellen fordul. A zavaros közhangulat igen alkalmas kiinduló pont a regény meséjéhez és egyszersmind jó ürügyül szolgál a szombatosok üldözésére, a mire alkalmat szolgáltat ezeknek Balázsfalván megtartott titkos gyűlése, a hol a szombatosokat tömegesen elfogják. Közülük sokan halállal bűnhődnek, s fejük, Pécsi Simon is börtönbe kerül. Az ország törvényei szerint fő- és jószágvesztésre ítélik, a fejedelem kegyelme azonban az előbbtől felmenti, vagyonának egy

részét pedig leánya kapja vissza. Ezalatt a közhangulat mind sürgetőbben követeli a magyarországi evangélikus rendek sérelmeinek orvoslásáért indítandó háborút. A porta beleegyezésével Rákóczi a hit és vallásszabadság jelszavával 1643-ban zászlót is bont és ennek jelzésével a regény történeti kerete lezárul. A történeti háttér a minő érdekes a korjellemzés szempontjából, éppen olyan hű is; de a költő a chronológia rovására él azzal a szabadsággal, hogy Pécsi megkegyelmeztetésének idejére (1640) helyezi a háború elhatározását és vele Kassai bukását, a mi között pedig mintegy három évi időköz van. Ezt a költői igazságszolgáltatás szempontjából is meg kellett tennie a költőnek, hogy a jelenben nyújtson kilátást Kassai méltó bűnhődésére.

A *történeti személyek* között hűség szempontjából különösen érdekes I. Rákóczi Györgynek és környezetének rajza. Általában elmondhatjuk, hogy Kemény Rákóczija sokban elűt a magyar történetírás régebben ismert Rákóczijától. A költő a fejedelem emlékét mintegy megtisztítva mutatja be mindazon mocsoktól, melylyel egypár kortársának elfogultsága és ellenségeinek gyűlölete elhalmozta. Az újabb levéltári kutatások Kemény felfogásának adtak igazat, a miben a költői divinatio mellett fontos szerepe van Szalárdi krónikájának, ki tudvalevőleg igen rokonszenvesen ír I. Rákóczi Györgyről. Szeretreméltó bőbeszédűséggel ismerteti uralkodását, politikai terveit, egyéni szokásait és kedvteléseit. ✕

Az *Özvegy és leányában* az egész mese folyamán végigkísérhetjük Szalárdi hatását. De a krónikás adatok minő művészi erővel elevenednek meg a regényben, midőn a költő Rákóczi korának udvari, diplomatai, jogi és vallási életét rajzolja. Magunk előtt látjuk a fejedelem udvari környezetét, puritán és fősvény háztartását, melyen a szigorú pontosság és rendszeret uralkodik. Rákóczival egy vadászat közben ismerkedünk meg. De a szenvedélyes vadásznak ismert fejedelem magán kedvtelései közben sem feledkezik meg a közügyekről. Tevékenysége nem ismer nyugtot, vadászati pihenője alatt is fontos politikai és államügyeket végez. Vele van egész udvara, köztük kancellárja, Kassai István, a nagyeszű és ravasz politikus, kinek tanácsa nélkül semmi fontos politikai kérdést nem intéz el.

Itt ismerjük meg igazságszolgáltatását és kormányzási politikáját is; különösen jellemző erre a Zolyomi Dávid-féle felkelésben gyanúsított, vagy vele rokonszenvező egyének dolganak elintézése. Rákóczi ellenfeleit nem megtorolni, hanem megnyerni igyekszik. Így a vagyonos, befolyásos, ravasz és vállalkozó szellemű Jármí Ferenczet kész kimélni, ha megtér és további hűségének zálogául összes vagyonát leköti. Ez alkalommal jön szóba Kemény János is, kit a költő úgy jellemez, hogy ért a fortélyhoz és népszerű a katonaságnál. Fialat kora és nagyravágyása ellenére is terveiben lassú, de biztos. Tetteiben és beszédében óvatos, jobban tud színlelni, mint feledni. Mindezeket figyelembe véve, Rákóczi meg-

dönthetetlen okok nélkül nem akar fellépni ellene; mert megválasztását részben neki köszönheti. Rákóczi ellenfeivel nagylelkű és hálás is tudott lenni.

Rákóczi vadászkörnyezetében van udvari papja, Csulai György, az Erdélyben hatalomra jutott protestantizmus türelmetlenségének megszemélyesítője, ki előtt mindig a leendő püspökség képe lebeg, a melyet sikerült is elnyernie a fejedelem életének vége felé. Kemény Zsigmond Csulait a fejedelem környezetéből elmaradhatatlan embernek rajzolja, a mi igen természetes is, ha figyelembe vesszük, hogy a fejedelem, Szalárdi szerint mennyire »istenes ember« volt. Ezért olvassuk a regényben, hogy a fejedelem a vadászati pihenő közben is a bibliából olvastat föl magának udvari papja által.

Rákóczi környezetében ott látjuk még az öreg Kornis Zsigmondot, a fejedelem egyik meghitt tanácsosát, az ifjak közül pedig Kapronczai Györgyöt, Horváth Ferenczet, stb., kiket mind történeti szereplésükhöz híven egy-egy érdekes epizódvonással jellemez az író.

Rákócziról és udvaráról azonban a kép csak akkor lesz teljes, ha ehhez a rajzhoz még hozzáillesztjük *A rajongók* alapján körvonalozott képet. Ebben a regényben a költő első sorban Rákóczit a politikust jellemzi, ki a harmincz éves háború küzdelmeiben leste a kedvező alkalmat, hogy beavatkozásával a magyarországi protestánsoknak jogokat, Erdély számára pedig néhány vármegyét szerezzen. Inkább csak izgatott és reményekkel táplálta a szenvedett sérelmek miatt panaszkodó hitsorsosait. A körülmények szerint félénk és vakmerő is volt; de regényünk korában a körülmények úgy alakultak, hogy már-már kész volt fegyvert fogni, Dajka püspök izgató befolyására, ha Kassai a magyarországi protestánsokról a figyelmet a szombatosok felé nem tereli, hogy ne kelljen háborút indítani mindaddig, míg a porta beleegyezése meg nem jön.

Rákóczi jellemrajza *A rajongók*ban is híven követi a történelmi forrást; de a komoly és száraz Rákóczi gyengéd és kedélyes is tud lenni fia menyasszonya, az elkényeztetett és szeszélyes Báthory Zsófia iránt; sőt »a szenvedélyes üzér és pénzszerző fejedelmet« erősen gyakorlati érzése is cserben hagyja és pazarlásra ragadja, a mikor a Rákóczi-ház beczézett kedvenczének fényűző szeszélye megkíván valamit. Ugyanis Rákóczi és neje hiúságának egyaránt hízelt a Báthory-ház dicső múltja, a melylyel akkor még nem versenyezhetett a Rákóczi-név.

E regény megismertet bennünket az egész fejedelmi családdal. Rákóczi fősvény udvartartása, miként az *Özvegy és leányában*, itt is szemben van állítva Bethlen Gábor udvarának műízlésével és fényével. Ennek ittfelegett pompáját Báthory Zsófia lakosztálya képviseli, mely élénk ellentétben van Rákóczi szintelen és a fejedelemlének nemes, de költőietlen ízlésével. Szóval a fejedelmi udvar egyszerűsége magán hordja uraik puritán erkölcsét és fős-

vénységét. A két udvar ellentétének visszfényét árasztja felénk Pécsinek és Kassainak háztartása is. Amaz mint Bethlen Gábor egykori kancellárja utánozni látszik volt urának műzléssel párosult pompáját, emez pedig túlzásig hajtva mutatja az ízléstelen zsugoriságot. Rákóczit, bár a korszak vallási türelmetlensége áthatotta, fontolgotó józansága és igazságérzete a túlzásoktól mindig megmenté; ezt bizonyítja a szombatosok, de különösen Pécsi iránt tanúsított engedékenysége.

A rajongók meséje keretében megismerkedünk Rákóczi fiaival, György és Zsigmond hercegekkel. Az utóbbiról csak pár szó említés történik mint józanéletű, tudós és istenfelő ifjúról, kit kortársai inkább főrangú írdeáknak, mint fejedelmi sarjnak tartottak. Annál többet találkozzunk a daliás György úrfival. Megismerjük túlzott önbizalmát, mely elbizakodottá tette; testi és szellemi kiválóságait, mely hiúságát nagyravágyássá fokozta; ügyességét, mely vakmerő kockáztatásra ragadta és vitézi hajlamait, mely később hadi babérokra sarkalta. Szóval a népszerű hercegben már atyja oldalán kibontakozni látjuk a leendő uralkodót, ki nagyravágyásával és meggondolatlanságával Erdély romlását és a maga szerencsétlenségét idézte elő. A gondtalan kedélyű vidám ifjú itt a boldog mátkaság napjait éli; az ifjak és lányok körében egyaránt népszerű s csak szerelme tartja vissza, hogy meggondolatlan heve most is valami bajba nem sodorja.

Míg az *Özvegy és leányában* egész eleven erővel éled fel előttünk a multból Rákóczi udvari környezete a maga tevékenységében, addig *A rajongók* a fejedelelné udvartartását tárja fel ugyanolyan közvetlenséggel. A palotarész igénytelen külseje egészen harmoniában van kolostorszerű belsejével, melynek polgáriás bútorzata kényelmet nyújtó tartósságával nélkülöz minden fényűzést és hivalkodást. Ebbe a keretbe egészen beleillik Erdély nagyasszonya, kinek parancsoló külsején áhítatos szigor, jószív és keresztényi alázatosság ömlik el. Lorántffy Zsuzsánna a kegyes és tisztaéletű nők mintaképe volt, kit erős vallásos érzése soha sem ragadott más vallásfelekezetek elnyomására.

Udvartartását szigorú rendtartás és egyszerű takarékoság jellemzi; palotahölgyei szorgos tevékenységben női kézimunkával töltik napjaikat, körükből száműzve minden hivalkodás.

Ebből a polgári egyszerűségből külső pompájával épügyíri Báthory Zsófia lakosztálya; miként nehezen tud beleilleszkedni a XVII. századi protestantizmus képmutató és puritán szigorúságába a nemrég katolikus hercegleány érdekesen szeszélyes alakja, kit józan életfelfogása meg tudott óvni a vallásváltozással járó lelki rázkódástól és túlzó bigottságtól. Könnyen hangolható, gyerekes szeszélyű, de nemes indulatú kedves nőként áll előttünk.

Mídon azonban a költő I. Rákóczi György udvarának életét a kortársak, különösen Szalárdi és Kemény hiteles feljegyzései alapján megrajzolja, nemcsak magában álló korfestő háttért ad a

regényhez, hanem erős szálakkal fűzi össze azt a mese kigondolt személyeinek a sorsával is.

A történeti személyek között érdeklődésünket első sorban Pécsi Simon sorsa ragadja meg, kit kiváló tehetségei Bethlen Gábor alatt kancellárságig emeltek. Hatalma tetőpontján tekintélyével vagyona is gyarapodott; de a hatalom és a kincs a porból felemelkedett államférfiúnak ellenségeket szerzett, kik többek közt azzal vádolták, hogy a pozsonyi békealkudozások alatt a németektől ajándékot fogadott el. A gyanúsítás Bethlen haragját vonta maga után, ki Pécsit a szamosújvári börtönbe záratta, a honnét később kezességre kiszabadult. Vagyona és tekintélye megmaradt; de régi hatalmát elvesztette. Ennyit árul el a regény Pécsi múltjából. Pécsi regényünk korában pompától környezetben tudós és költői hajlamait követve fényes »remeteségében« visszavonultan él. Jóllehet, a Kassaival elégedetlen főurak gyakran felkeresték s tevékenységre ösztönözték; de ő nem akart többé a közpályára lépni. Vallásos rajongása azonban csakhamar a szombatosok közé sodorja, kik titkos fejüknek tekintik. Később a szombatosok ellen kiadott rendelet okozza vesztét. Ábrándos kedélyénél fogva tisztán benső életet él, nem törődik a külvilág ügyeivel. Teljes meggyőződéssel ragaszkodik a szombatosok vallásához, de azért nem vesz magának annyi fáradságot, hogy hitsorsosainak helyzetét és szándékát megismerje. Passiv viselkedése, későn és rosszul alkalmazott mérseklete sodorják őt magát és a szombatosokat is veszedelembe.

Pécsi bukását és bűnhődését Kemény a költői szabadsággal élve azon a kölcsönös gyűlölségen építi fel, a mely közte és Kassai között fennállott. Ellenszenvük egymás iránt könnyen megérthető. Mindketten alacsony sorból küzdötték fel magukat a legmagasabb állami méltóságra; mindkettő éles észszel van megáldva és képességgel, hogy egy országot kormányozzon. Természetük kirívó ellentétei azonban folytonos surlódásokat idéznek elő. Pécsi nem annyira gyűlöletet, mint megvetést érez Kassai iránt; mert tudomány- és művészszeretete, költői kedélye, fogékonysága minden nagy és nemes iránt, finom ízlése és fényűző hajlamai természetes utálatot keltenek benne a fukar, kapzsi és aljas gondolkodású Kassai iránt. Benne nemcsak a silány embert veti meg, hanem az államférfit is, ki az ország érdekeit csak a saját érdekeiből kiindulva tartja szem előtt. Ez szolgál lélektani motívum gyanánt a mese kigondolt ágához, a mely Pécsit mint apát mutatja be, ki aggódó gondoskodása és szeretete dacára feláldozza leánya boldogságát, csak hogy ne kelljen Kassaival rokonsági viszonyba jönnie. Pécsi gyűlölete azonban egészen passiv természetű, nem törekszik ellensége megbuktatására, megelégszik a megvetéssel, melyet bensejében érez iránta. Ábrándozásra hajló kedélye magyarázza, hogy a XVII. század babonája a csillagjósolás, mint annyi más tudós férfiút, őt is hatalmában tartja és helyzete tárgyilagos megítélésében gátolja. Mikor Kassai bosszúja fejére

zúdítja a végső katasztrófát, akkor sem támad fel akarateréje, hanem csendes lemondással viseli sorsát.

Pécsi alakját Kemény, nála szinte szokatlan költői szabadsággal alkotja meg. A múltjára vonatkozó tényeken kívül még néhány történeti adatot felhasznál, minők pl. a deési országgyűlés rendelkezése Pécsi és a szombatosok ellen, Pécsi és leánya börtönbe hurczolása, jószágvesztése, a fejedelmi kegyelem és birtokai egy részének visszanyerése; de már az ok, a miért a szombatosok, különösen Pécsi ellen törvényes lépés történt, költői felfogáson alapul. A történelemben ugyanis semmi nyom nincs arra nézve, hogy Pécsi Kassai magánbosszújának lett volna áldozata; de viszont arról, hogy Rákóczit több ok indította a szombatosok ellen erőyes fellépésre, több történetírónál is olvashatunk. Ezen okok közt szerepelt, hogy a szombatoság az országos törvényeknek félszázadon át folytatott kijátszása volt s Rákóczi szigorú keresztény érzülete nem tűrhette a kereszténységgel homlokegyenest ellenkező hitet, a mely különösen Pécsi nyílt pártfogása folytán mind rohamosabban terjedt. Azonkívül még politikai tekintetek is vezették Rákóczit, mert a szombatosok és Pécsi komoly gyanú alatt állottak, hogy a fejedelmi székre áhító Székely Mózesnek a törökkel szőtt fondorlatait titkon támogatják. Ha mindezekhez hozzávesszük Rákóczi fősvénységét, a mely a szombatosok, különösen a dúsgazdag Pécsi vagyonának elkobzása folytán bőséges kielégítést remélhetett, a mennyiben a birtokok nagy részének lefoglalása a fejedelmi ház javára történt. A költő ez utóbbi indokra vezeti vissza Pécsi elítélését, azzal a módosítással, hogy a fejedelem helyett Kassai kapzsisége lesz Pécsi bukásának titkos rugója. Ezzel a költő alig vét a történeti hűség ellen, mert a belső valószínűséget támogatja Kassainak a történelemből közismert hatalma és befolyása a fejedelemre, továbbá az a körülmény, hogy a szombatosok ellen hozott országgyűlési határozatot a fejedelem nevében Kassai bocsájtotta ki.

Mennyire más természet Kassai az ő visszataszító energiájával, kit éles esze és ravaszsága szintén alacsony sorsból emelt a kancellárságig. Kassai a regény legkirívóbban jellemzett alakja. Vele már az *Özvegy és leányában* is találkozunk; de itt csak mellékes szerep jutott számára. Nem a nagy eszű és ravasz politikust, mint inkább a kapzsi embert mutatja be. Erős vonásokkal rajzolt alakjában nincs egyetlen rokonszenves vonás. Kassai alakjának rajzában még kifejezéseiben is érezteti az író Kemény János *Önéletírásának*¹ hatását. Rákóczinak nélkülözhetlen tanácsosa; de az erdélyi főurak által gyűlölt és rettegett férfiú, ki erszénykötő fiából az ország leggazdagabb és legfukarabb földbirtokosa lett. Fősvénységének jellemzésére említi a regény, »hogy ne kelljen

¹ Kemény János erdélyi fejedelem *Önéletírása*. Kiadta Szalay László. Pest, 1866. 405—410. ll.

fényt űznie, csak tanácsosi cím alatt folytatta a korbátnoki hivaltalt.¹ Rút jellemének bűnhődéseképpen ugyanitt olvassuk, hogy »utoljára is csak a véletlen halál ragadta ki a felségsértési pör és elítéltetés alól«.

Kassait egész emberi mivoltában *A rajongókból* ismerjük meg. Itt ő a regénynek főhőse. Ő irányítja az ország sorsát. Számító politikus; de a közérdek leple alatt többnyire a saját érdekeit igyekszik előmozdítani. Kapzsi, fősvény ember, szegényebb rokonait nem akarja elismerni; az arisztokráciát meg gyűlöli gazdagságáért, mert sokkal cinikusabb, semhogy a származásra adna valamit. Fukar, haszonleső és irigy. Gyűlölködő bosszúállása Pécsi iránt tisztán onnét eredt, mert megkívánta nagy vagyonát. Ezen az alapon épül fel azután a regényben az a kigondolt történet, hogy Kassai fiává fogadja Elemért, mert azt hiszi, hogy ennek Deboráhhval való házassága révén legkönnyebben hozzájuthat Pécsi vagyonához. S a midőn ez megakadályozza a házasság létrejövését, halálosan megbántva érzi magát. Kemény szavával élve »előbb csak ártani akart Pécsinek s miután sokszor ártott, gyűlölni kezdé, mert eléggé megbántotta«. Ez a gyűlölség lassankint egész valóját áthatja és bosszúja kielégítéséért szerencsétlenné teszi Laczkó István szombatos papot és családját; bosszújának esik áldozatul Elemér is, az egyetlen lény, a ki iránt rokonszenvet érez.

A regény e kigondolt szálai vezetnek el Kassai bűnhődéséhez is, a mely egyrészt Elemér elvesztésében, másrészt pedig államférfiúi bukásában rejlik, melyet saját fondorlatai idéznek elő. Kegyesztettsége és politikájának kudarcza, a történeti valóság szerint ugyan később következik be; de ezt a kis anachronizmust a költői igazságszolgáltatás tette szükségessé. Egyébként Kemény a jellemzésben annyira híven követi a történeti nyomokat, hogy a korabeli krónikások közül Szalárdi és Kemény János hatása e tekintetben lépten-nyomon kimutatható.

A korszak jellemének alaposabb megismerése szempontjából fontos Dajka püspök és Csulai udvari pap szereplése is. Mindketten az »ecclesia militans« képviselői. Dajka a magyarországi evangélikus rendek érdekében türelmetlenül sürgeti a háborút. Ő a háborúpárt feje. Befolyása Rákóczira és környezetére már állásánál fogva is jelentékeny; de nemcsak a lelkeken uralkodik, hanem a politikában is tettekkkel tényező. Kassai politikájának ellensége; de nyíltan még sem száll vele szembe. Csulai a feltörekvő és türelmetlen kapaszkodók típusa; alázatos, ravasz és számító, ki előtt mindig a leendő püspökség képe lebeg, a melyet sikerült is elnyernie a fejedelem élete vége felé. A protestantizmus kinövésének megszemélyesítője. Jelleme és szerepköre ugyanolyan, mint az *Özveggy és leánya*iban. Egyébként Dajka és Csulai tör-

¹ *Özveggy és leánya*. II. 2. 1.

téneti személyek, Rákóczi környezetében élőknek mutatja be Szalárdi krónikája is. Erős befolyásuk a fejedelmi házra a korszak szelleménél fogva természetes és érthető.

V.

Kemény azonban nemcsak a történelemből jól ismert egyének rajzában törekszik történeti hűségre, hanem olyan személyek jellemzésénél is ügyel a történeti hagyományra, a kik a maguk idejében nagyon is alárendelt szerepet játszottak, vagy éppen csak egy-két krónikás adat maradt fenn róluk, a mely ha alapul is szolgálhat a történeti személyekhez való viszonyuknak megrajzolására; de a mellett szabad teret engednek a költő alkotó képességének. A történeti regényíró számára az ilyen mellékesnek látszó adatok gyümölcsöznek leghálásabban a regény meséje szempontjából, mert ezeknél inkább csak a történeti valószínűség, mint a hűség köti a költőt. Kemény történeti regényeinek eddig ismertetett szereplői mind történeti egyéniségek voltak; most lássuk a részben történeti és részben kigondolt jellemvonásokból megalkotott alakokat. Ilyen a *Zord időben* Komjáthy Elemér.

Keménynél ugyanis nem szokatlan eljárás, hogy történeti regénye számára maga gondol ki valamely eseményt és aztán beleilleszti abba a korba, a melyet festeni akar. Elemérnek és Deák Dórának kigondolt szerelmével is így tesz; behelyezi Magyarország kettészakadása korába és ezen országos bomlás megdöbbentő tragikumát művészileg szövi össze főhőse tragikumával s egyiket a másik magyarázójává teszi. De Komjáthy Elemér alakjának történeti alapja is van. Werbőczyhez való viszonya és halála körülménye történeti tény. Ez a két adat egy pár jellemvonással elég volt Keménynek arra, hogy valódi egyént csináljon belőle és a kort is jellemezze vele. A költő Elemér származását és előbbi életviszonyait bizonyos érdekkeltő homályba burkolja; többet sejtet, mint a mennyit elmond. Származásáról a két Deák testvér, a kiknek udvarában mint a szép Dóra ének- és lantmestere tartózkodik, a regény folyamán többször tesz említést; de mindössze csak annyit tudunk meg felőle, hogy jobb családból származhatott s inkább Werbőczyhez való viszonya és egyéb jeles tulajdonai tették őt kedvessé. A költőnek Elemér alakjához történeti adatokkal Verancsics szolgált.¹ Így Werbőczyhez való viszonyát abból a történeti adatból magyarázza, hogy Werbőczy a török fogságba került magyar ifjak közül többeket kiváltott a saját pénzén. S a midőn Verancsics Werbőczynek ezen nemes vonását feljegyzí, ugyanakkor említést tesz egy jó s nemes családból származó ifjúról is, akit Werbőczy

¹ Lásd fentebb idézett cikkemet. Irodalomtört. Közlemények. XVI. évf. 3. füzet, 289. l.

kiváló tulajdonaiért és a török nyelvben való jártasságáért később magához vett és gyermekeként szeretett.

Elemér szerelmi regénye Deák Dórával már tisztán költött történet; de Kemény annyira össze tudja ezt olvasztani az ő való szereplésével, hogy e regényes viszony valóságában sem kétkedhetünk; mert a történelemből vett analóg példával, Athinai Deák Simon sorsával, ki jobbágy sorból országnagygyá lett és főrangú családból házasodott, igazolja, hogy az igazi tehetség a feudális korszakban is érvényesülhet. Ez ad erőt Elemér szerelmének és feltörekvő ambíciójának. Szerencsétlen véget ért pályájának tragikumát pedig a regény sötét világnézete magyarázza meg. Őt a szerelem és a hála viszik Werbőczy udvarába és ennek vészes közelsége lesz az ő romlása is. A való és költött szálak illetén összehozása a költőnek alkalmat adott, hogy regényének sötét politikai tanulságát Elemér szereplésében átvigye a magánéletre. Elemér sorsa, mint Kemény legtöbb regényalakjai, az erények tévedéseinek tragikumát példázza. Őt gyöngédsége sodorja vesztébe, mikor a démoni lelkű Barnabás diákot oltalmába veszi és ez féltékenységében végre is hóhérjává lesz.

A költői megteremtés szempontjából még érdekesebb Barnabás diák alakja, Kemény képzeletének démoni szülötte. A török dúlások korszakában is az emberi vadságnak elrettentő példája. És mégsem lehetetlen alak úgy, a mint lélektanilag megindokolja Kemény; sőt hóbertos vadsága a korviszonyokból megérthető jelenség, ha családja és születése körülményeit is figyelembe vesszük, a melyet éppen ezért elég körülményesen beszél el a költő. Borzasztó családi története bármily valószínűtlen mesének is tessék első tekintetre, történeti alapon nyugszik. Mása Istvánfi Miklósnál¹ olvasható, melyet ez történeti munkájában Alibég és Kinizsi Pál egy kalandjával kapcsolatban beszél el. Ennek a történetnek a felhasználásával érdekes bepillantást nyújt a költő Barnabás és Dorka lelki világába. Kemény Barnabás lelki életének kóros fejlődését a lélek-búvár szigorú logikájával visszaviszi az embriókorig. Ugyanis a vele teherben lévő anyja férjének megsüttetése láttára esztét veszítve, télvíz idején otthonából, a biztos veszedelem elől elmenekül; de a kiállott izgalmak és a meghülés beteggé teszik. Betegségéből testileg felépül ugyan, de elméje elborúl s így szüli meg gyermekét, Barnabást s aztán nemsokára meghal. Most már gondoljuk el, hogy ha az ilyen körülmények között született s terhelt idegrendszerű gyermek lelkét később olyan káros erkölcsi hatásoknak teszik ki, mint nevelőanyja, Dorka Barnabással tévé, minő erkölcsi szörny fejlődhetik ki abból. Barnabás kegyetlenségre hajló természetét azonban nemcsak tragikus családi múltja, az átok és bosszú folytonos ébrentartása és szítása növelték a végletekig, hanem táplálékot talált a korviszonyokban is.

¹ *Historiarum de rebus Ungaricis libri*. 34. I. II. p. 31.

A két öreg Deák testvér, Dániel és István, úgy a mint a regényben szerepelnek, költött alakok s a korszak tehetetlenségét ábrázolják. A múlt dicsőségének és a maguk egykori vitézségének emlékéen élősködnek. A Deák-családnak Werbőczivel való atyafiságos viszonya azonban történeti alappal bír. Werbőczy ugyanis anyai ágon a Deák-családdal közeli rokonságban állott és ez szolgálhatott a költőnek indokul arra, hogy a két Deák testvért a korrajz keretébe beleillessze.

Kemény *Gyulai Pál*jában is találkozunk olyan regényalakokkal, kik habár tisztán költött alakoknak tetszenek, mégis bizonyos történeti alapon épültek fel. Ilyen pl. Gergely deák, a fejedelem titkára és kegyencze, egyébként pedig a török udvarnak fizetett titkos kéme. Tudnunk kell ugyanis, hogy Báthori Zsigmond korában a török porta kémei valósággal ellepték Erdélyt s nem egy magyar ember volt közöttük; mert a porta szívesebben látta és jobban is fizette az erdélyi viszonyokkal ismerős renegátokat, mint a titkon ott tartózkodó török alattvalókat.

Kemény Zsigmond Gergely deák múltjából csak annyit mond el, hogy mielőtt a fejedelmi udvarba került volna, enyedi elcsapott iskolamester volt. Később a török szolgálatába lépett és rövid idő alatt a titokban működő török-párt feje lett és a törököknél Ali csausz név alatt szerepelt. Ezek az adatok elárulják, hogy Keménynek Gergely diákhoz az alapvonásokat Bethlen Farkas históriája¹ szolgáltatta. Az egykori enyedi iskolamester Bethlennél Mehemet nevet visel; de ugyanott egy másik renegátról is van szó, a ki Ali néven szerepelt. Ezt a kettőt egyesítette Kemény Gergely diák alakjában sok költött vonással kiszínezve.

Gergely diák a legveszedelmesebb emberek fajtájából való, ki nemcsak azokat sodorja veszedelmebe, kik vészes közelébe kerülnek, hanem hazáját is kész eladni annak, a ki több anyagi hasznot biztosít számára. Nagy esze nagy erkölcsi elvetemültséggel párosul. Czinikus okoskodással gúnyolja ki a szív legszentebb érzelmeit. Saját érdekéért minden bűnre kész. Eszét, tudományát és életrevalóságát mint kém egyformán értékesíti a stambuli és prágai udvaroknál és alárendelt szerepében ritka művészettel tudja irányítani a fejedelmi udvar cselszövényeit. Nagy esze csábítja a bűnre, a melyben valódi gyönyörűséget talál.

Bethlen *Históriája* alapján került a regénybe Csajfer bég alakja is, kit Kemény úgy mutat be, mint »a dicső ozmán birodalom mudarriseinek fejét«; de nagyobb szerepet nem juttat neki. Az olasz művészek szerepeltetése Báthori Zsigmond udvarában szintén történeti feljegyzésekre vezethető vissza, Bethlen Farkas és Szamosközy István tanuskodnak felőle, hogy ezek Zsigmond udvarát valósággal ellepték. Ezen az alapon lesz Senno tragikus pályája a regény egyik fontos részévé és ez magyarázza meg

¹ *Historia de rebus Transsylvanicis*. III. 45—46. 1. és 63. 1.

Guzman, Genga, Eleonora, Sophronia és a többi olasz és idegen művészek kigondolt alakjainak beleillesztését a regénybe.

Sokkal könnyebb volt a helyzete a költőnek a Mikes-fiúk és Tarnóczi Sára regényes történetének megírásánál az *Özvegy és leányában*, mert Szalárdi János *Síralmas krónikájából* az egész mesét készen kapta. Rá csak a kiszínezés és motiválás munkája várt; de éppen ebben mutatta meg igazi írói erejét.

Mikes Zsigmond, a Mikes-fiúk atyja, már Báthori és Bethlen Gábor udvarában szerepelt, I. Rákóczi György fejedelem alatt allovász-mester volt, mígnem valami ok miatt kegyvesztetté lett. Fiai közül a legöregebbiket hitbuzgó katolikus ember létére a bécsi jezsuiták kollegiumában nevelteti. Kemény ebből alkotta meg a jezsuita Mikes Móricz alakját, kinek olyan érdekesen kigondolt szerepet juttat a regényben. Az öreg Mikesnek rajta kívül még két fia van. Az egyik János, a ki a moldvai vajdánál van, a másik Kelemen, a ki otthon gazdálkodik. Ez szereti Tarnóczi Sárát s az öreg Tarnóczi neki is szánja leányát. Halála után azonban a kegyes és képmutató anya, mivel buzgó protestáns létére határtalan gyűlölettel viseltetik a katolikus Mikesek iránt, Kelemen eltiltja a háztól. A Mikes-fiúk nagybátyja, Mihály, erre azt tanácsolja nekik, hogy rabolják el Sárát. A leányszöktetés meg is történik. Sára kezdetben csak az illendőség kedvéért idegenkedik az elszöktetéstől, mert azt hiszi, hogy János számára rabolják el, kit titkon szeret; de midőn megtudja, hogy Kelemen akarja őt feleségül, minden áron menekülni akar Mikesék várából. Ez a személycsere, mely a költő leleménye, okozza a Mikes-fiúk vesztét; mert ha Tarnóczi Sára elárulná a végzetes tévedést a testvérek szerelmében, megóvhatná mindnyájukat a bajtól.

A leányrablás az öreg Mikesék tudtával történt, ezért Tarnócziné beleegyezését is minden áron meg akarják nyerni, ki leánya elrablása idején Szebenben járt, hogy elintézte leánya házasságát a gazdag, de vén Haller Péterrel. Kemény a bonyodalom érdekességét azzal fokozza, hogy a fejedelem vadászás közben éppen akkor száll meg Mikes Zsigmond házában, a mikor Sárát akarata ellen ott rejtegetik. Tarnócziné Mikeséket a leányrablás miatt bevádolja a fejedelemnél. Rákóczi a törvénynek szabad folyást enged, mely a nőrablásra ép úgy, mint a honárulásra jószág- és fejvesztést szab. A Mikes-fiúk nagybátyjukkal a büntetés elől Moldvába menekülnek. Elkobzott vagyonukat pedig a fejedelem Tarnóczi Sárának adja jegyajándéknak. Rákóczi a szökevények kiadását csak immel-ámmal sürgeti, sőt később meg is kegyelmez nekik, mert időközben Rákóczi külpolitikája érdekében Lupuj vajda udvarában némi szolgálatokat is tettek. Tarnóczi Sára pedig a gazdag és öreg Haller Péter neje lesz; de boldogtalan házassága öngyilkossággal végződik: megmetszi torkát és úgy hal meg. Ezen tettét Kemény úgy tünteti fel, mintha Mikes János iránt érzett boldogtalan szerelme vitte volna e végzetes lépésre.

Kemény ezt a magában véve érdekes történetet minden fontos mozzanatával együtt átvette Szalárditól,¹ s ha változtatásai lényegteleneknek is látszanak, lélektani indokolás szempontjából igen fontosak. De míg a krónikást csak a történet szokatlanság ragadta meg és ösztönözte a feljegyzésre; addig Kemény figyelmét az eset jellemző volta ébreszthette fel, hogy a vallási súrlódásokból származó gyűlölködésnek romboló hatását éreztesse a magánéletben.

A kisebb jelentőségű személyek között Döme diák sem történeti alak, de azért egész szereplése Szalárdi megjegyzése alapján alakult ki a költő lelkében. Szalárdi ugyanis Rákóczi rendkívüli tevékenységét jellemezve azt írja, hogy a fejedelem környezetében titkárjai és íródeákjai folytonos tevékenységben éltek. Döme diák is ott van a vadászó fejedelem közelében, vállán óriási levéltárczát czípelve minden pillanatban várja ura rendelkezéseit. Valószínűleg a krónikás szavaira gondolt Kemény, a mikor az a munkában elcsigázott íródiákokról megjegyzi, hogy »gyakorta ételeket is alig végezhetnék csendesen,« mert Döme diákot is úgy jellemzi, hogy »sovány, szikár természetével az egyiptomi hét szűk évből való jelenetnek látszott.«²

A korszak történeti egyéniségei mellett a kigondolt alakokon kívül *A rajongókban* is vannak olyan szereplők, kiknek létezését történeti feljegyzés igazolja; de ezenkívül semmi sem korlátozta a költői alakítás szabadságát. Ilyenek Pécsi Deborah és Gyulai Ferencz alakjai. Deborahról Szalárdi csak annyit jegyez fel, hogy Pécsi egyetlen leánya, a ki a fejedelem kegyelméből visszakapja atyja elkobzott birtokainak egy részét, nevezetesen az andrásfalvi uradalmat és a fejedelemné akaratából Gyulai Ferencz felesége lesz. A történeti adatok felhasználása mellett a költőt a korhűsége és a lélektani valószínűségeen kívül semmi sem kötötte Pécsi Deborah és Gyulai Ferencz alakjainak megteremtésénél. Deborah jellemének alapvonásává a hiúságot és kaczérságot tette, a mely sok nemes vonással vegyülten lesz rugójává tetteinek. Gyulai Ferencznél pedig csupán a Rákóczi-korabeli udvaronc és világi hiú és nagyrotörő alakja lebegett a költő szemei előtt. Gyulai később Rákóczinak asztalnoka, majd meg Déva kapitánya lett; II. Rákóczi György alatt pedig mint váradi kapitány hadvezéri ügyessége folytán fontos feladatokat töltött be. A regényben pályája kezdetén lévő ifjú, kinek közéleti szereplésre még alkalma nem nyílt. Ezért itt a nagyrotörő és hiú udvaroncot látjuk csak benne, kinek számító nagyravágyása azonban némi tekintetben kudarcot vall, midőn felsőbb parancsra Deborahát, az egykori szűcsmester leányát kell feleségül vennie; de ennek szépsége és a fejedelmi kegy kárpótolják a kénytelen házassáért.

¹ A részletes összevetést lásd »Kemény Zs. *Özvegy és leánya* című regényének forrásához« című cikkemben. Egyet. Phil. Közl. XXIX. évf. 3. füz. 221. stb. 1.

² V. ö. Szalárdi 82. l.; *Özvegy és leánya* II. 15. l.

Ez alkalommal szükséges még megjegyeznünk, hogy Kemény Pécsi családi életét nagy költői szabadsággal mutatja be. Deborah a regényben úgy szerepel, mint Pécsi egyetlen leánya, ki öreg napjainak elhagyatott magányát megaranyozza. A történelem tanúsága szerint pedig Pécsi kétszer nősült, első neje Kornis Judit volt. A vele való házasságból hat gyermeke született, kik részben elhaltak, részben már családot alapítva a szülői házon kívül éltek. Második felesége, Barabási Kata túlélte őt és öregsége napjait vele töltötte el. Ebből a házasságából egy leánya származott: Margit, a regényünk hősnője, kit a költő Deborah néven mutat be. Őt vette nőül a regényben is szereplő Gyulai Ferencz 1639. márczius 23-án. A regény korában és elfogatása idején (1638. július 14.) tehát Pécsi második feleségével és kiskorú leányával élt együtt.

A költőnek eltérése a történeti valóságtól az érdekkeltés szempontjából magyarázható meg. Pécsi így magára hagyatva megható ragaszkodásával egyetlen leánya iránt sokkal rokonszenvesebb, másrészt gazdagsága Kassaira nézve is kívánatosabb, ha azt egyetlen leánya öröklí, kit unokaöccse számára akar feleségül megszerezni. Viszont mivel Pécsi magánéletéről van szó, ez a változtatás az ő történeti egyéniségét nem érinti, tehát a a hűség ellen sem vétett akkor, a mikor regénye érdekességét tetemesen fokozta.

Ezek mellett számos történeti alak mozog a regény meséje keretében, ú. m. Serédi István, Kornis Zsigmond, Mikó Ferencz és felesége, Haller Péter, Kemény János stb., a kik a korabeli pártok küzdelmét és felfogását képviselik és a korszak köz- és magánéletét a regény távolabbi vonatkozásaiban is történeti hite-lűvé teszik.

VI.

Kemény a korszak és az egyének történeti hűsége mellett nagy gondot fordít az egyes tárgyak, épületek, műemlékek, bútortat és ruhák hiteles leírására is. Igaz, hogy ezek inkább csak történeti zománczczal látják el a regényt; de az ő valóságot kereső realismusa ezeket sem hagyja figyelmen kívül. A míg más író itt is megelégszik a valószínűséggel, addig ő eredeti és hiteles forrásokra támaszkodva írja le az élettelen dolgokat is, ha azokban jellemzőt lát a korra, vagy az emberekre. Nehogy hosszadalmasak legyünk, itt csak néhány jellemző leírására utalunk.

Ezek között első helyen áll *A rajongókban* a gyulafehérvári fejedelmi palota leírása, a mely minden részletében híven követi Szalárdi ismertetését.¹ A palota egy részét még Bethlen Gábor építtette olasz mesterek által, inkább a fényűzést és szépséget tartva szem előtt, mint a czélszerűséget. Lapos fedélzetével, nagy függő és erkélyes ablakaival inkább déli klímának megfelelő épít-

¹ *Siralmas Krónika*, 243—6. 1.

kezési modorban készült és Erdély zordabb éghajlatához alkalmatlannak látszott. Ezért a gyakorlati gondolkodású I. Rákóczi György az ú. n. »második udvar« két bástyaszárnyát az összhang megszértésével magas cserépfedéllel látta el, mert a lapos fedelekről beszivárgó nedvesség a gyönyörű falfestményeket és drága szőnyegeket pusztulással fenyegette.

A bástyaszárnyak szegleteiből phantastikus alakú tornyok nőnek ki, légben függő kioszkokat alkotva. A két bástyaszárnyat a várfalnak kertté alakított terrásza köti egymással össze, mely a túlsó oldalon lépcsőzetesen száll alá s barackfákkal és szőlőtőkékkel van beültetve. A térségen pedig a fejedelemasszony virágos kertje van. A termék belsejében mindenik falmező aranyos szegély közé foglalt kép történeti, allegóriai vagy hitregei alakokkal, mind olasz mesterek alkotásai. A termeket mély bolthajtás ívezi mély ablakfalakkal; a boltozat közepéről óriási velencei csillárok függnék alá. A padozatot vagyont érő perzsaszőnyegeg borítják, a bútorzatot arany- és ezüsthímzéstől terhes bársony és atlaszszövetek borítják. Az asztalokon, szekrényeken és polczokon arany- és ezüstedények és műtárgyak állanak. Szóval ezen épületrészben mindaz megvan, a mit a XVII. század fényűzése és gazdagsága elő tudott varázsolni. Ez szolgált Báthory Zsófia lakosztályául. Kirívó ellentétben van ezzel a nehézkes ötszögben épült »harmadik udvar« magas cserépfedélű, kétemeletes kaszárnyaalakú épülete izléstelen tömegével, melynek utcai földszintjét a fukar és pénzszerző Rákóczi György kalmárboltok számára adta bérbe. Az utcaszor első emeletét a fejedelem fiai, György és Zsigmond lakták, fölötte pedig az országgyűlés és a kir. tábla termei voltak; a palota többi része pedig az udvari személyzet számára volt lefoglalva. A főépület, a tulajdonképeni fejedelmi palota, tornyokkal és pavillonokkal ellátott ötszögű épület, a melyet még János Zsigmond látott el karcsú oszlopsorokkal, tág folyosókkal, rézkupolákkal, fényes elfogadó-termekkel és gyönyörű falfestményekkel. Ebben voltak a dísz- és fogadótermek és a fejedelem lakosztálya, melyet berendezésében gyakorlatias egyszerűség és a műízlés hiánya jellemzett.

A mennyire ellentétben volt a fejedelmi palota köztermeivel Rákóczi György magánlakosztályának egy cseppet sem fejedelmi berendezése, éppen olyan elütő volt Báthory Zsófia fényes lakosztályától, mely Bethlen Gábor korát látszott itt feledni, a fejedelemné igénytelen külsejű lakása puritán és polgári egyszerűségű berendezésével. Ha a fejedelmi palota egyes részleteinek és berendezésének leírását figyelemmel elolvassuk, a hűség mellett még a közvetlenség is megragad bennünket, a melylyel azt Kemény a múltból élénk varázsolja, mert a leírásnak azzal ad lelket, hogy a palota hajdani lakói is megelevenednek előttünk és így a tárgyak és személyek egymás magyarázói és megértetői lesznek.

Ugyanilyen körülmekintő lelkiismeretességgel ismerteti a fejedelmi palotának János Zsigmond által készített szárnyát Brutus

és Bethlen Farkas leírásai alapján *Gyulai Pál* című regényében, a hol főként János Zsigmond művészi ízlését emeli ki.

A palota műkincsei között figyelmünket egy arany keresztre is felhívja, melyet Borsos Tamás naplója nyomán írt le, megtoldva a kereszt históriájával, melyet meg Bethlen Farkastól vett át. Annyi utánjárás és körültekintés, a melyet Kemény egy-egy ilyen műemlék leírására fordít, szinte túllépi azt a határt, melyet egy regényírótól elvárhat az olvasó. Meglátszik, hogy benne nemcsak a széppróza-író dolgozik, ki szórakoztatni vágyik, hanem a szenvedélyes történetbúvár, ki a múlt szeretetét a mi lelkünkbe is bele akarja vinni.

Meglehetően részletes pontossággal írja le ugyanezen regényében a sok korhű leírás között Báthori Kristóf erdélyi vajda temetését is Bethlen Farkas históriája alapján, hogy az olvasó fogalmat alkothasson magának a XVI. század temetési pompájáról, a mi azonban vonatkozásba hozva a regény hősének előbbi életviszonyaival, nem válik henye leírássá, hanem egyént és kort jellemző mozzanattá.

Zord idő című regényében pedig Budavár elfoglalásának leírásánál Buda akkori topographiájának rajza lep meg részletes hűségével, melyhez Verancsics szolgált neki pontos adatokkal. Ezeknek aprólékosságig menő gazdagsága talán fáraszt is olykor; de annyi okulást nyújt és oly közvetlen hatású, hogy a komoly olvasó hálásan veszi az írótól ezt a szakavatott kalauzolást, a mely ős Buda megismerésének hasznával jár. Ugyanitt még két ünnepélyes bevonulás képe ragadja meg érdeklődésünket. Az egyik a szultán bevonulása Budavárba, ennek mohamedán szertartások szerint történt birtokba vétele céljából, a másik pedig János Zsigmond csecsemő királyfi kíséretének felvonulása a szultán táborába. Mindkettő Verancsics krónikája nyomán készült; de a lelkekbe való pillantás minő mélységét tárja fel a mellőzhetőnek tetsző két kitérés. Egyik oldalról a hódító perfid gögje, a másik részen pedig a reménykedő elbukottak csalódása nyilatkozik meg a két különböző világnézetet hirdető pompában.

De a sok példa közül legyen elég ez a néhány, a mely mind azt igazolja, hogy Kemény a mellékesnek látszó rajzokban sem bízza magát a képzeletre, hanem fáradtságot nem kímélve felkutatja a legaprólékosabb adatot is, ha abban valami jellemzőt lát személyeire vagy a korra. Igaz, hogy ez az eljárás mód a regény egységes szerkezetének rovására esik; de másrészt a regényeiből nyerhető történeti okulás busásan kárpótol bizonyos eszthetikai veszteségéért.

VII.

Kemény regényeinek nagyfokú történeti hűsége némelyek részéről önként felvetheti az ő írói eredetiségének kérdését. Ha annyira híven követi a krónikások nyomait, mi teszi őt olyan

szokatlanul nagygyá és egyénivé regényíróink között? Nagy íróvá, hitünk szerint, első sorban a *múltbalátás rendkívüli ereje* avatja, a mely nemcsak a mi irodalmunkban ritkítja párját, hanem a világ-irodalomban is kevés van hozzá fogható. Ennek pedig elengedhetlen feltétele a korviszonyok és a történeti személyek alapos ismerete, mert életképes és hű alakokat csak az a költő tud teremteni, a ki anyaga fölött részeiben és egészében teljes mértékben uralkodik. Ez pedig Keménynél, mint láttuk, megvan. Ha ezen biztos alap mellett aztán az író megfelelő alkotóképességgel rendelkezik, képes lesz történetileg oly hű és a mellett művészi jellemeket alkotni mint Kemény. Ezért mondhatjuk minden túlzás nélkül Keményről, hogy a krónikák holt betűi nála lelket nyernek, az adatok cselekvő emberek, küzködő lelkek érzéseinek tolmácsai lesznek. S a mikor ő kalauzol a letűnt századok homályába, elvesz a távolság köztünk és hősei között. Úgy érezzük, mintha mi is közelükben élnénk; és miután így megismertük őket, tetteiket megértjük; lelkiéletük nem homályos probléma számunkra, hanem megismert valóság. De mindez természetesen az olvasó részéről is bizonyos fokú historiai műveltséget feltételez, mert csak ez keltheti fel az érdeklődést Kemény regényei iránt. A felületes lelkek az ő munkái nyomán csak azt érzik, hogy a múlt egész terhével nehezedik rájuk; de igazán méltányolni őt aligha fogják.

Kemény képzelete azonban nemcsak a múltat megelevenítő, hanem teremtő is. A történeti háttérből egész tömege kel életre a kigondolt alakoknak, melyek nem a levegőben énekelnek, hanem ugyanabból a termékenyítő talajból nőttek ki, a mely a történeti személyeknek adott életet. Az ő lelkiviláguk éppen olyan bonyolult mint amazoké és ők sem szabadulhatnak azon káros befolyások alól, a melyek a korszak kimagasló egyéniségei fölött uralkodnak. Így látjuk ezt pl. Laczkó Istvánnak, a szombatos papnak és nejének, Bodó Klárának tragikus sorsában, ezt érezteti Senno halála és Eleonórának az asszonyi hűséget és bosszút megérezkítő alakja, továbbá a mély érzésű és lemondó Deák Dóra és még számos elképzelt alak a fejedelmi udvar körében élőkötől kezdve, le egészen az ittas demagógokig, mind a maguk korának gyermekei, kiket azonos körülmények kényszere sodor jó vagy balvégzetük felé. Szóval a kik új alakok megteremtésében és az önálló meseszövegben keresik az író eredetiségét, azok is megtalálhatják Kemény regényeiben az eredeti jellemrajzoló és kigondoló művészt. Azonban az ő költői egyéniségének teljes rajzát kellene adnunk, ha ebből a szempontból is kellően ismertetni akarnók, a mi pedig már feladatunk körén túl esik. Különben Kemény regényírói arczképét Gyulai Pál és Péterfi Jenő már oly művészi módon megrajzolták, hogy e tekintetben legföljebb csak a részletkérdések megoldása lehet vizsgálat tárgya.

LOÓSZ ISTVÁN.